

**Щодо гіпнозу як способу вчинення злочину
(КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ТА КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)**

Висвітлено кримінально-правові та кримінологічні аспекти гіпнозу як способу вчинення злочину. Проаналізовано основні наукові підходи щодо правової оцінки цього явища. Розроблено пропозиції щодо удосконалення кримінального законодавства з урахуванням можливості гіпнотичного впливу та заходів спеціально-кримінологічного запобігання злочинам, які вчиняються цим способом.

Освещены уголовно-правовые и криминологические аспекты гипноза как способа совершения преступления. Проанализированы основные научные подходы в правовой оценке этого явления. Разработаны предложения по усовершенствованию уголовного законодательства с учётом возможности гипнотического воздействия и мер специально-криминологического предотвращения преступлений, совершаемых данным способом.

Criminal and criminological aspects of hypnosis as a mean of committing a crime are researched. Major scientific approaches towards legal evaluation of the matter are analyzed. The author presents personal ideas as to the improvement of criminal law taking into account possibilities of hypnotic influence and means of special criminological prevention of crimes committed with the help of hypnosis.

Загально визнаною точкою зору є те, що гіпноз не можна вивчати способом вчинення злочину. І на наш погляд, це обумовлено не стільки відсутністю такого роду злочинів, а наступними причинами: досить складно встановити наявність гіпнотичного впливу на потерпілу особу; працівниками правоохоронних органів приділяється недостатньо уваги встановленню такого впливу. Між тим, у літературі, і особливо останнім часом, висловлюються думки про те, що гіпноз застосовується під час вчинення злочинів, і правоохоронні органи повинні приділяти належну увагу цьому факту. Цією проблемою займаються такі вчені, як М. Н. Маєєна, І. Турчина, Р. Д. Шарапов, А. В. Сердюк та ін. Метою цієї роботи є аналіз сучасних поглядів вчених на проблему кримінального гіпнозу і власні пропозиції автора стосовно урахування цього явища у кримінально-правових нормах. Більшість висновків мають дискусійний характер. Саме до продовження наукової дискусії з цієї проблематики і закликає автор.

Е. В. Рижков вважає, що одним з напрямків діяльності правоохоронних органів повинна стати робота із забезпечення енергоінформаційної безпеки суспільства. Він вводить робочі назви

«енергоінформаційні злочини» та «енергоінформаційна злочинність», під якими розуміються діяння, які вчиняються із завідомо протиправною метою (з прямим умислом) з використанням навичок (здібностей) енергоінформаційного впливу на людину (сферу її свідомості або підсвідомості), який здатний знизити критичність сприйняття людини, обмежити свободу її волевиявлення, порушити свідомі процеси мислення. Автор справедливо наголошує на тому, що до боротьби з цими суспільно небезпечними діяннями правоохоронні органи поки що не готові [1, с. 84–85]. Позицію вченого підтримує і А. А. Тер-Акопов. Вчений справедливо наголошує на тому, що якщо фізична безпека людини – життя та фізичне здоров'я – вже мають певний соціально-правовий захист, то багато інших характеристик (психічна, генетична, репродуктивна, інтелектуальна та духовна) або взагалі не стали предметом правового регулювання, або охоплені ним лише частково. Законодавство безпосередньо не передбачає відповідальності за несанкціонований вплив на психіку людини, відсутні компенсації за розлади психічного здоров'я, а також система психологічної допомоги та реабілітації травмованих [2, с. 89].

Для того, щоб розглядати гіпноз як спосіб вчинення суспільно небезпечних діянь, слід розібратися в тому, що ж розуміє під гіпнозом сучасна психологія. В. Б. Шанар веде мову про два взаємопов'язаних значення слова давньогре. «гіпноз» (від давньогре. *hypnos* – сон):

1. Техніка впливу на індивіда шляхом фоналізації (концентрації) його уваги з метою звузити поле свідомості та підпорядкувати його впливу, контролю зовнішнього агента – гіпнотизера, навіювання якого буде виконувати гіпнотизований.

2. Процес і тимчасовий сноподібний стан психіки, що характеризується різким звууженням і зняттям поля свідомості і самосвідомості та різким фокусуванням на змісті навіювання, що пов'язане зі зміною функції індивідуального контролю і самосвідомості. Слід розрізнати особливості стану гіпнозу, що проявляються спонтанно, і ті, що викликаються гіпнотизером. У стані гіпнозу у суб'єкта можуть виникати фізіологічні і психічні реакції, не властиві йому при звичайному стані свідомості [3, с. 75].

Свого часу велике значення для пояснення причин та механізму гіпнозу мали роботи видатних російських вчених В. М. Бехтерева, І. П. Павлова та їх послідовників. Е. К. Краснушкін пізніше справедливо зазначав, що у світлі павловських фізіологічних законів мислення, які діють у гіпнозі, зрозумілі описи гіпнозами перебудови функцій органів [4, с. 596–597]. В. А. Райков вважає, що гіпноз є особливою, резервною формою психічного стану та реагування, потенційна готовність до максимальної мобілізації психіки, коли змінена функція свідомості та самосвідомості

отримує широкі можливості управління центральною та периферійною нервовими системами, включаючи окремі елементи несвідомого, а в якійсь мірі – і організмом у цілому. Ми погоджуємося із вченим у тому, що найбільш поширена в оцінці гіпнозу помилка пов'язана з тим, що окремі вчені змішують особливий стан, який називається гіпнозом, з тим або іншим феноменом, який у гіпнозі можна нав'язати, тобто сутність гіпнозу як стану зміненої психічної активності дорівнюється до явищ та ефектів, які отримуються в гіпнозі [5, с. 104–105]. Дійсно, у стані гіпнозу можна впливати на людину, здійснювати модифікацію її поведінки. Але для цього її слід ввести у цей стан. Якщо введення в цей стан здійснюється з метою вчинення злочину або спонукання особи до вчинення злочину, то такі дії слід визнавати з кримінально-правових позицій психічним насильством над особою.

Наукових робіт, присвячених кримінальному гіпнозу, не так і багато. Однією із таких робіт є монографія В. М. Кандиби (2001) [6]. В ній автор аналізує основні методики і види кримінального гіпнозу. Він вказує на те, що практика кримінального гіпнозу показала, що до жертв кримінального гіпнозу застосовувалися заходи психологічного впливу, які викликали наступні гіпнотичні феномени: повне або часткове стирання з пам'яті певних епізодів або осіб, нав'язування певних галюцинацій, формування необхідних реакцій і поведінка жертви через певний час після контакту з кримінальним гіпнотизером, нав'язування жертві певних рухів, викидання певних емоцій: гнів, ревності, презирство тощо [6, с. 117–119].

У кримінально-правовій літературі тривають суперечки стосовно того, до якого виду суспільно небезпечних діянь слід відносити гіпноз. Одні автори відносять його до інформаційних, другі – до позаінформаційних, треті – до змішаних способів впливу на психіку людини. Ми дотримуємося останньої позиції. Дійсно, гіпнотичний вплив на іншу людину може бути здійснений як інформаційним, так і позаінформаційним шляхом.

На наш погляд, існує два варіанти вчинення злочину за допомогою гіпнозу. Перший полягає в тому, що злочинець використовує свої можливості, безпосередньо заподіюючи шкоду здоров'ю, майну потерпілого, внаслідок чого і його відповідальність настає безпосередньо за певною статтею КК. Наприклад, заволодіння майном за допомогою гіпнозу. Другий варіант вчинення злочину за допомогою гіпнозу полягає в тому, що суб'єкт впливає на іншу особу біоенергетичним шляхом, а потім використовує таку особу як «засіб» вчинення злочину: позбавити життя потерпілого, виконати певні дії майнового характеру в інтересах злочинця.

М. Н. Малєїна вважає, що викрадення у потерпілого під гіпнозом можна кваліфікувати як крадіжку. Стан же особи, яка під впливом гіпнозу вчиняє крадіжку, відповідає медичному та юри-

дичному критерію неосудності. А саме, це підпадає під визначення КК України є «інший хворобливий стан». Цей стан часто пов'язують із захворюваннями, які супроводжуються психічними розладами, але в законі таке обмежувальне тлумачення відсутнє і, відповідно, наслідки біоенергетичного впливу можна розглядати як хворобливий стан, який не відповідає звичайному стану здорової людини. На її думку, таку особу слід визнавати неосудною і звільняти від кримінальної відповідальності. Суб'єкт же біоенергетичного впливу повинен визнаватися винним у вчиненні саме цього злочину [7, с. 129].

Ми не погоджуємося з тим, що стан гіпнозу є хворобливим станом. Це певний стан свідомості, який штучно викликаний іншою особою за допомогою певних методик. Дійсно, особа, яка вчиняє злочин у такому стані, не визнається винною у вчиненні злочину, Але, на наш погляд, не тому, що вона визнається неосудною, а тому, що відсутній вольовий характер її суспільно небезпечних дій.

Т. Орешкіна вважає, що гіпноз може виступати в ролі непереборного психічного примусу, якщо від людини за допомогою навіювання вимагають якихось дій, які заподіюють шкоду суспільним відносинам [8, с. 59]. В Україні такої ж позиції дотримується І. Турчина. Способом психічного примусу вона вважає психічне насильство, яке крім різних видів погроз, може включати в себе гіпнотичний вплив. Автор цієї роботи погоджується із вченою в тому, що гіпноз слід відносити до психічного примусу. Дійсно, протиправне застосування гіпнозу повністю відповідає ознакам примусу: по-перше, це вимога гіпнотизера виконати (не виконати) злочинну дію; по-друге, застосування гіпнозу проти чи всупереч волі слід відносити до психічного насильства; по-третє, в даному випадку має місце мета – змусити загіпнотизованого вчинити злочин. Далі у своїй роботі вчена наголошує на тому, що психічний примус як обставина, що виключає злочинність діяння, може бути непереборним та переборним. Так звані словесні злочини (розголошення відомостей, що містять державну, військову, комерційну таємницю, неправдиві свідчення), а також злочини, які потребують мінімальних затрат фізичних сил або характеризуються невеликою кількістю рухів тіла (наприклад, особа під гіпнозом підписує документ), тобто випадки, коли особа весь час перебуває у безпосередньому контакті з гіпнотизером, можуть характеризуватися повним пригніченням волі особи, тому їх вчинення може бути визнане непереборним психічним примусом. Але для цього повинні існувати умови дієвості гіпнозу, до яких відносять особливі якості особи, яка застосовує гіпноз; особливі якості особи, до якої застосовується гіпноз; певні соціальні причини [9, с. 155, 157–158].

Ми погоджуємося з авторкою в тому, що гіпноз може бути неперекорним і перекорним. Але слід враховувати не тільки характер вчиненого злочину, а й інші обставини. Для цього дійсно в кожному конкретному випадку слід проводити комплексну психолого-психіатричну експертизу, яка дасть відповідь на питання, чи перебувала особа, що вчинила злочин, у відповідному стані (перекорного чи неперекорного психічного примусу).

У науці кримінального права існують і інші підходи стосовно проблеми гіпнозу як обставини, що виключає злочинність діяння. Так, розробники підручника з кримінального права Росії визначають гіпноз як неперекорний фізичний примус [10, с. 366]. Інші вчені відносять гіпнотичний вплив до неперекорної сили [11, с. 279]. М. С. Таганцев та М. Н. Малєїна вважають, що особи, які діють під впливом гіпнозу, є неосудними [12, с. 389; 7, с. 129].

Ми не погоджуємося з такими позиціями. Схожість гіпнотичного стану зі станом неосудності полягає лише в її юридичному критерії, коли особа не усвідомлює свої дії або неповною мірою їх усвідомлює та (або) не може ними керувати. Дійсно, ця ознака характеризує дії особи у гіпнотичному стані. Але цей стан не відноситься до жодного медичного критерію неосудності, які вказані в ч. 2 ст. 19 КК України. Не можна відносити гіпнотичний стан і до неперекорного *фізичного* примусу, тому що об'єктом його впливу є не фізична, а психічна недоторканність іншої особи, її психіка. Не можна завжди пов'язувати гіпнотичний стан з дією неперекорної сили. В умовах впливу останньої особа позбавлена можливості певним чином діяти за наявності обов'язку діяти. Внаслідок же гіпнозу особа діє, але за волею іншої особи, її таким чином примушують діяти в інтересах злочинця. Тому введення особи у гіпнотичний стан можна визнавати саме психічним примусом, який може бути перекорним чи неперекорним залежно від цілої низки умов.

Вважаємо, що гіпноз є видом (конкретним проявом) психічного насильства. До речі, такої позиції дотримуються і законодавці інших країн. Так, КК Аргентини безпосередньо вказує у ст. 78, що термін «насильство» включає в себе застосування гіпнотичних і наркотичних засобів [13, с. 81]. У науці кримінального права немає єдності думок стосовно того, до якого виду насильства, фізичного чи психічного, слід відносити гіпноз. Викликає певні зауваження і практика застосування закону про кримінальну відповідальність у випадках введення потерпілого у гіпнотичний стан з метою наступного вчинення відносно нього злочину. Наприклад, застосування гіпнозу при вчиненні злочинів проти власності у більшості випадків кваліфікується як шахрайство, тобто способом вчинення цього злочину визнається обман. На наш погляд, обман і гіпноз як способи вчинення злочину об'єднує лише те, що вони обидва здійснюють психічний вплив на потерпілого. Як

відомо, обман може здійснюватися у двох формах: активній та пасивній. На відміну від обману, гіпноз може бути здійснений тільки в активній формі, відповідною методикою із застосуванням слова, жесту, певних предметів. Різняться між собою ці способи вчинення злочину і характером наслідків, до яких вони призводять. Обман з боку злочинця характеризується створенням у потерпілого неправильного, хибного уявлення про певні обставини. При цьому у потерпілого не виникає певного психофізіологічного стану. Потерпілий залишає за собою можливість відповідним чином оцінити відомості, які потерпілий йому повідомляє.

У кримінології ступінь схильності особи стати потенційною жертвою злочину називається віктимністю. Йдеться про особистісні якості певної особи чи особливості її поведінки, які призводять до того, що вона може стати жертвою того чи іншого злочину. Віктимність залежить від особистісних характеристик, певного правового статусу особи, конкретної життєвої ситуації тощо [14, с. 8]. Гіпноз же, на відміну від обману, викликає у потерпілого особливий психофізіологічний стан, який характеризується зміненням його свідомості, або повною її відсутністю, що у свою чергу доводить потерпілого до безпорадного стану. Усе це і призводить до того, що на практиці суспільно небезпечні дії злочинних гіпнотизерів невірно кваліфікуються як шахрайство. У таких випадках, на нашу думку, має місце крадіжка. Разом із тим, і обман, і гіпноз обумовлюються особистісними якостями потерпілого (у тому числі надмірна довірливість, гіпнабельність тощо).

Ми погоджуємося з Р. Д. Араковим, який вважає, що такі ситуації є аналогічними тим, коли злочинець виманює майно у малолітніх та психічно хворих, які не усвідомлюють характеру того, що з ними діється [15, с. 47]. Безпорадний стан потерпілої особи, викликаний гіпнотичним впливом, повинен враховуватися і як можлива характеристика згвалтування. Усе це дозволяє нам зробити висновок про те, що обман і гіпноз є двома самостійними способами вчинення злочину, і кваліфікація гіпнозу у випадках розслідування злочинів проти власності як різновиду обману, є не чим іншим як застосуванням закону про кримінальну відповідальність за аналогією, що в нашій країні заборонено.

Другим важливим питанням характеристики гіпнозу як кримінально-правової категорії є те, чи можна його визнавати конкретним проявом насильства. І якщо так, то до якого виду насильства, фізичного чи психічного, слід його відносити. На наш погляд, гіпноз як кримінально-правова категорія відноситься до психічного насильства, має всі необхідні ознаки, а саме: ці дії є зумисними і протиправними; вони здійснюються всупереч або поза волею потерпілої особи; здійснюється вплив на психіку потерпілого з метою ввести його у безпорадний стан; здійснюється в

інформаційній формі; заподіює психічну чи фізичну, а нерідко й обидва види шкоди одночасно. У зв'язку з цим, *під кримінально-караним гіпнозом* слід розуміти зумисні протиправні дії, які вчиняються всупереч або поза волею потерпілої особи шляхом впливу на її психіку в інформаційній чи іншій формі з метою ввести її у безпорадний стан або заподія фізичну чи психічну шкоду.

Водночас у сучасній науці кримінального права є й прихильники віднесення злочинного гіпнозу до фізичного насильства. Р. Д. Шарапов вважає, що юридично значущою ознакою фізичного або психічного насильства, яка розкриває характер їх суспільної небезпеки, є не спосіб та предмет насильницького впливу, а їх здатність спричиняти відповідно фізичну або психічну шкоду. З цієї позиції критерієм класифікації насильства, що розглядається, слід вважати характер суспільно небезпечного наслідку, який заподіюється: фізичне насильство заподіює фізичну шкоду, а психічне насильство вичерпується заподіянням психічної шкоди. На думку вченого, насильницький гіпноз є різновидом фізичного насильства, тому що попри інформаційний (психічний) спосіб впливу, він вводить потерпілого в безпорадний стан, який разом зі смертю, шкодою здоров'ю, фізичним боєм і стражданнями, втратою фізичної свободи розглядається як фізична шкода [15, с. 50]. Натомість інший російський дослідник А. В. Сердюк вважає, що гіпноз є проявом психічного насильства, оскільки при цьому здійснюється вплив на психіку іншої людини інформаційним шляхом. Тобто для відношення гіпнозу до фізичного чи психічного насильства має значення спосіб, а також предмет насильницького впливу на потерпілого [16, с. 32]. Такої ж позиції дотримуються і окремі вчені в Україні [9, с. 155]. Автор цієї роботи також вважає, що кримінальний гіпноз є конкретним проявом психічного насильства. Його від фізичного насильства відрізняє форма впливу на потерпілого – інформаційна, і предмет злочинного впливу – психіка іншої людини. Вплив гіпнозу на психіку інших людей зі злочинною метою здійснюється за допомогою різних методик. На них ми зупинятися не будемо. Вони досить детально викладені у спеціальній медичній і не тільки літературі, які присвячені цій проблемі.

Але слід зупинитися на окремому виді гіпнозу – наркогіпнозі. «Сутність наркогіпнозу полягає в тому, що за допомогою психотропних препаратів, наркотичних речовин майже повністю усувається можливість людини опиратися гіпнотизуванню, незалежно від психічної підготовки людини та її душевного стану» [17, с. 432]. Застосування до потерпілого психотропних і наркотичних засобів забезпечує посилення навіюваності навіть серед осіб, які не піддаються або слабко піддаються гіпнотичному впливу за інших умов. Окрім цього, у стані наркотичного сп'яніння особа може стати жертвою неусвідомлюваного самонавіювання і

вчинити злочин, неправильно витлумачивши конкретну життєву ситуацію, вбачаючи загрозу для себе там, де її фактично не існує.

Окрім прибічників визнання гіпнозу способом вчинення злочину, в науці існують і позиції стосовно того, що широке поширення кримінального гіпнозу є міфом. Прибічником такої позиції є М. М. Кітаєв. Вивчивши велику кількість робіт, окремі з яких є недоступними для більшості вчених, автор робить висновок про те, що більшість кримінальних справ і матеріалів преси, які наводяться вченими як зразки застосування кримінального гіпнозу, в реальності не є такими. По більшості справ не проводяться психіатричні та психологічні експертизи, які б могли підтвердити або не підтвердити можливості застосування гіпнозу під час вчинення зґвалтувань, крадіжок тощо [18, с. 76; 19, с. 22]. Ми погоджуємося з тим, що не слід лякати суспільство широким побутованням кримінального гіпнозу, але разом з тим визнаємо необхідність застосовувати заходи правового, загальносоціального та спеціально-кримінологічного характеру для профілактики такого виду злочинів. Що ж стосується того, що по більшості кримінальних справ, які пов'язані із застосуванням кримінального гіпнозу, не проводяться відповідні експертизи, то, на наш погляд, це обумовлено тим, що працівники правоохоронних органів самі ще не готові до сприйняття факту вчинення таких злочинів, не вироблені методики розслідування таких злочинів і збирання доказів про їх вчинення. Легше кваліфікувати такі злочини як шахрайство або взагалі переносити такі дії у сферу цивільно-правових відносин.

До заходів правового характеру слід віднести, по-перше, саме визнання кримінального гіпнозу як способу вчинення злочинів, і в першу чергу – злочинів проти особи та власності. Психічний примус як обставина, що виключає злочинність діяння (ч. 2 ст. 40 КК України) повинен охоплювати і випадки застосування до особи гіпнотичного впливу. Гіпноз як спосіб вчинення злочинів повинен визнаватися таким і у випадках вчинення злочинів, пов'язаних з різноманітними примушуваннями (примушування до вступу в статевий зв'язок – ч. 2. ст.154 КК України; втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність – ст. 304 КК України тощо). Дії осіб, які застосовують гіпноз для формування у потерпілої особи залежності від керівників тоталітарних сект або з метою вербування нових членів повністю відповідають ознакам злочину, передбаченого ст. 181 КК України – «Посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи використання релігійних обрядів» Заподіяння ж психічної чи фізичної шкоди внаслідок таких дій слід додатково кваліфікувати за відповідними нормами про відповідальність за злочини проти особи, її життя і здоров'я.

Правові заходи протидії таким злочинам не повинні обмежуватися лише заходами кримінально-правового впливу. Вже давно

в Україні пропонується розробити і прийняти Закон «Про енергоінформаційну безпеку суспільства і держави», в якому передбачити створення і діяльність експертних груп з енергоінформаційного контролю засобів масової інформації на предмет встановлення інформації, яка справляє деструктивний енергоінформаційний вплив на людину та передусім на її свідомість і підсвідомість [1, с. 87].

Автор роботи розуміє, що висновки, які зроблені в цій роботі, можуть викликати певні зауваження та є дискусійними. Але сама дискусія, на наш погляд, поза сумнівом є необхідною.

Список літератури: 1. Рыжков Э. В. Энергоинформационная безопасность общества и государства с позиции деятельности правоохранительных органов // Злочини проти особистої волі людини : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. семінару / під ред. В. В. Сташиса. – Х. : Листвиця Марії. – 1992. – С. 84–88. 2. Тер-Акопов А. А. О правовых аспектах психической активности и психологической безопасности человека // Государство и право. – 1993. – № 4. – С. 88–97. 3. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2005. – 640 с. 4. Краснушкин Е. К. Избранные труды / Е. К. Краснушкин. – М. : Медгиз, 1960. – 608 с. 5. Райков В. Л. Гипнотическое состояние сознания как форма психического отражения // Психологический журнал. – Т. 3. – 1982. – № 4. – С. 104–114. 6. Кандыба В. М. Криминальный гипноз : Что такое криминальный гипноз и преступность / В. М. Кандыба. – СПб. : Лань, 2001. – 448 с. 7. Малеина М. Н. Правовой взгляд на проявления нетрадиционных способностей (качеств) человека // Государство и право. – 1994. – № 2. – С. 122–129. 8. Орешкина Т. Уголовно-правовое значение непреодолимой силы // Уголовное право. – 2003. – № 2. – С. 57–61. 9. Турчина І. Гіпноз як спосіб примусу до скоєння злочину // Кримінальне право. – 2004. – № 12. – С. 155–159. 10. Российское уголовное право. Общая часть. [учеб. для юрид. вузов] / под ред. Рарога А. И. – М. : Инфра М – Норма, 2001. – 632 с. 11. Уголовное право. Общая часть : [учеб. для юрид. вузов] / под ред. Козаченко И. А., Незнамова З. А. – М. : Юриспруденция, 1998. – 706 с. 12. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Часть общая / Н. С. Таганцев. – Т. 1. – Тула : Заря, 2001. – 564 с. 13. Уголовный кодекс Аргентины. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 240 с. 14. Иншаков С. М. Криминология : практикум / С. М. Иншаков. – М. : Юриспруденция, 2001. – 304 с. 15. Шарапов Р. Д. Криминальная гипносуггестия : криминологические и уголовно-правовые аспекты / Р. Д. Шарапов // Государство и право. – 2004. – № 1. – С. 44–51. 16. Сердюк Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование / Л. В. Сердюк. – М. : Юриспруденция, 2002. – 262 с. 17. Матвиенко С. А. Наркогіпноз і шляхи боротьби з ним // Науковий вісник Юрид. акад. М-ва внутр. справ. – 2005. – Спец. вип. – № 2 (25). – С. 430–434. 18. Китаев Н. Н. Гипноз как средство, способствующее совершению преступлений: дискуссионные вопросы / Н. Н. Китаев // Вестник криминалистики. – 2004. – № 2 (10). – С. 73–77. 19. Китаев Н. Н. Гипноз и преступления : лекция для специальности 02.11.00 «Юриспруденция» / Н. Н. Китаев. – Иркутск : Издательство БГУЭП, 2006. – 16 с.

Надійшла до редколегії 23.09.2009